

SJOTERIM IN EGYPT

Prof. Dr. D. Cohen

MENNO HERTZBERGER
AMSTERDAM

SJOTERIM IN EGYPTE

door **Prof. Dr. D. Cohen** (Amsterdam)

Bij den arbeid in de steden Pithom en Raamses zijn over de Israëlieten gesteld volgens Exodus I, 11 שרי מסים „oversten der heerediensten”, die hen tot het werk moeten drijven, hen kwellen met verplichten arbeid. In c. V 6 en elders echter worden twee groepen van opzichters onderscheiden, de נגשים en de שטרים. Deze zijn blijkbaar degenen die de bevelen van den koning ontvangen, en deze aan het volk overbrengen (l.l. 6 en 10). Zij worden echter onderscheiden: de נגשים eischen de voleindiging van de opgelegde taak, ook al moeten de steenen zonder stroo worden gemaakt; de שטרים zijn door hen over de arbeiders aangesteld en blijkbaar verantwoordelijk voor deze. Want als de taak niet voleindigd is, worden zij, als de verantwoordelijken, geslagen. Zij beklagen zich dan bij den koning, wederom als vertegenwoordigers van het onderdrukte volk.

De positie dezer twee groepen ambtenaren is hieruit volkomen duidelijk. De נגשים zijn in rang hooger dan de שטרים, die blijkbaar met de arbeiders moeten werken¹⁾. Het lijkt vrijwel zeker, uit het geheele verhaal, dat de eersten Egyptenaren, de anderen Joden zijn.

Kennen wij dergelijke arbeidsverhoudingen ook uit Egyptische bronnen? Het lijkt bij voorbaat waarschijnlijk. Het geheele verhaal omtrent het verblijf der Joden in Egypte staat zoo sterk in Egyptische sfeer, dat ook hier wel Egyptische toestanden moeten zijn weergegeven. Het is dan ook geen wonder, dat, toen men in Grieksche papyri, uit Egypte afkomstig, dergelijke ambtenaren ontmoette, al spoedig aan overeenkomstigheid van hun positie met die van de beambten in Exodus werd gedacht. Toen ik zelf op dit vermoeden was gekomen,

¹⁾ De Heer A. B. Kleerekoper maakte mij er opmerkzaam op, dat in het Jiddisch te Amsterdam en elders „sjouteir” of „sjatter” nog altijd wordt gebruikt voor „politieagent”. Ook Voorzanger en Polak, Het Joodsch in Nederland s.v.: „ambtenaar bij het gerecht of bij de politie”.

bleek mij bij onderzoek dat Wilcken reeds lang geleden op iets dergelijks de aandacht had gevestigd (Gött. Gel. Anz. 1895, 147). Toch bleef èn de kwestie zelve èn de overeenkomstigheid belangwekkend genoeg om er aandacht aan te wijden, vooral toen nieuwe papyri, met name de Zeno papyri (een archief van het beheer van een landgoed omstreeks 250 v. Chr.) enkele nieuwe gegevens en daarmee ook enkele nieuwe moeilijkheden brachten.

Dekataarchai — ook wel dekadarchai of dekatarchoi of dekanoi of *δεκατοκῦριοι* — zijn uiteraard „leiders van tien” of „tienmannen”. Zij komen in verschillende bevolkingsgroepen voor in de papyri ¹⁾: als hoofd van een groep *βασιλικοὶ γεωργοί*, pachters van het koningsland (die tot arbeid op het koninklijk domein verplicht zijn (een parallel dus); als hoofd van *βασ. γεωργοί* en arbeiders, die aan dijken en slooten werken onder verplichten arbeid; van steenhouwers; van ezeldrijvers; van gendarmes; als verantwoordelijk voor het vereischte aantal bij requisitie van trekdieren ²⁾ (verplichte arbeid); ten slotte in den tijd van de Ptolemeeën als hoofd van groepen *Arabische herders* in Egypte ³⁾.

Reeds hieruit valt op te maken, dat zulk een verdeling in groepen van tien in Egypte iets gewoons moet zijn geweest. De vraag rijst nu eerst, of men dit gebruik als een oorspronkelijk-Egyptisch dan wel als een uit Griekenland ingevoerd moet beschouwen.

Beide is mogelijk, wat het getal betreft. Doch het is bekend, dat zulke groepen van tien in het Nieuwe Rijk (1580—1100) dikwijls voorkomen. Révillout ⁴⁾ spreekt hier terecht van „brigades” de 5 et „brigades” de 10 hommes”, die men op elk veld van werkzaamheid van de Eg. fellachen en de slaven vindt. Inderdaad vormen deze „legers” niet alleen van soldaten, maar

1) Het beste overzicht bij P. M. Meyer, *Griech. Texte*, p. 189; daarna de Zeno-papyri, de Berl. Griech. Urk. VI en enkele andere.

2) *Pap. Soc. Ital.* VI 675; vgl. Edgar Zen. pap. Mich. 113.

3) *P. S. I. V.* 538.

4) *Précis du Droit égyptien*, p. 5.

ook van werklieden en beambten, ingedeeld in afdeelingen, aan wier hoofd een *voorwerker* stond, de „groote van den troep” genaamd, die boek voert over hun vlijt of gebrek aan ijver; ook de *lijfeigenen* waren militair georganiseerd met officieren en onderofficieren (van hun eigen stand) van verschillende rang ¹⁾. Deze voorwerkers stonden aan het hoofd van groepen van vijf en groepen van tien. In een inscriptie van Beni-Hassan beroemt Ameni zich, dat hij nooit geweld heeft aangedaan aan een „leider van een groep van 5 menschen”, a foreman of five”, gelijk Newberry het vertaalt ²⁾. Deze leiders behooren bij de groep en werken mede met de vier of negen menschen, die onder hun leiding staan. Dit wordt door Révillout beweerd, door Oertel ook voor den tijd der Ptolemeeën vermoed, en m.i. gestaafd door de bekende teekening van de arbeiders aan den tempel van Amoen uit het graf van Rechmere, waar de voorwerker, die met een stok in de hand zit toe te kijken, juist de tiende is van de groep metselaars. Dit alles geschiedde natuurlijk onder oppertoezicht van beambten van den koning, waar het den landbouw gold onder dat van den gouverneur der provincie, bij andere werklieden onder andere ambtenaren.

Het is vrijwel zeker, dat de dekatarchai uit den Ptolemeeëntijd de erfgenamen van deze „chrp”'s zijn. In het algemeen hebben de Ptolemeeën de toestanden bij den landbouw (en hierop heeft bijna alles direct of indirect betrekking) om goede redenen onveranderd gelaten; maar bovendien is, voorzover ik kan nagaan, in de Grieksche wereld van een dergelijke organisatie niets bekend geweest, behalve dan dat Herodotus iets dergelijks bij de Perzen vermeldt, doch dan uitsluitend voor het leger ³⁾. We zullen dus de gedachte aan de Grieksche „gilden”, die zelf hun leiders mochten kiezen en die door sommigen naar voren is gebracht, bij voorbaat moeten verwerpen. De man met den stok ontleent dit recht

1) Erman-Ranke Aegypten p. 139 sqq.

2) Beni-Hassan I, Taf. 8, 18 sqq.

3) VII, 81.

zonder twijfel aan den staat, en, gelijk ik hoop te bewijzen, zijn collega in lateren tijd eveneens.

Het is immers duidelijk, dat deze dekatarchai een soort bemiddelaars zijn tusschen de werklieden aan de eene zijde en de ambtenaren en den Staat aan den anderen kant. De *βασ. γεωργοί* vermelden hun dekarchia, zijn dus daaraan kenbaar en blijkbaar onder dezen naam geregistreerd. De dekatarchai stellen trekdieren beschikbaar, die gerequireerd zijn van staatswege, natuurlijk namens hun groepen; vergelijken wij hiermede een ostrakon, waarbij aan een *γραμματεὺς κτηνοτρόφων* (schrijver van een vereeniging van ezelhouders) wordt opgedragen een ezel beschikbaar te stellen voor transport van staatswege ¹⁾, dan zien wij hier een duidelijke parallel: de schrijver is, al is hij wellicht een der ezelhouders, in elk geval door den staat aangesteld; hetzelfde is dus met groote waarschijnlijkheid ook voor den dekatarch te vermoeden. Ook de dekadarchai der Arabieren hebben het recht zich in financieele en administratieve zaken tot de vertegenwoordigers van het staatsgezag, of hen, die hun plaats innemen, te wenden. En ook bij de steenhouwers treden de *δ.* voor hen op, als een ambtenaar zijn plicht niet doet; een scheidsrechter beslist dan tusschen hen ²⁾.

Het voornaamste argument — en een, waardoor m.i. tegelijkertijd de bezigheid van sommige dezer Ptolemaeïsche *δεκατάρχαι* bepaald wordt — lijkt mij gelegen in eenige papyri, die, zoover ik weet, in dit verband nog niet beschouwd zijn, uit de collectie-Zeno en die hierdoor tegelijk, zoo ik wel zie, een verklaring ontvangen. Ik zeg: sommige dezer dekatarchai; want wij zullen — wat Oertel ³⁾ in ander verband al heeft aangegeven — moeten onderscheiden tusschen *δεκατ.* van *βασ. γεωργ.*, waarbij de *β.γ.* veel onafhankelijker zijn en voor zich zelf durven en mogen opkomen, en die van arbeiders (niet-landbouwers), half-hoorigen of slaven (krijgsgevangenen) bij

1) P. M. Meyer Gr. Texte 81.

2) Fl. Petr. pap. II, 4.

3) Die Liturgie, p. 12.

dam- en slootwerk en in de steengroeven, waar de δ . inderdaad als leider fungeert. Over de eerste behoeft niet gesproken; wat er over te zeggen viel, is reeds door Wilcken uiteengezet. Voor de tweede vond ik naast het reeds bekende een nieuw gegeven in Pap. Soc. Ital. IV, 423.

Dit is een brief van een steenhouwer Horus. Deze beschuldigt een zekeren Herieus, die op zich genomen had met zijn arbeiders (gevangenen) in een bepaalden tijd een werk (blijkbaar aan dammen en slooten) te zullen gereedmaken en dit niet had uitgevoerd. Het blijkt nu dat Horus ook een werk heeft aangenomen en hij biedt nu aan dit voor minder te doen, omdat er toch werklieden genoeg bij hem zijn. Vermoedelijk is het er hem om te doen Herieus uit zijn positie te verdringen en zelf het loon te krijgen. Want hij dringt tot tweemaal toe op inspectie bij Herieus aan.

Dat deze steenhouwer bezig is of wil zijn met arbeid aan dijken en slooten, behoeft geen verwondering te wekken. Het schijnt, dat in bepaalde gevallen steenen voor versterking daarvan noodig waren ¹⁾. Wat echter opvalt, is in de eerste plaats het feit, dat gesproken wordt van tien mannen die ieder 1 aolion per dag verzetten. Het is dus aan te nemen, dat Herieus een *δεκατάρχης* was. Dit klopt volkomen met een gegeven in een andere papyrus, die in dezelfde omgeving speelt ²⁾, waarin gezegd wordt, dat bepaald is δ δεῖ δοθῆναι εἰς ἑκαστον ἔργον καὶ τὸ κάτεργον: wat gegeven moet worden voor elk werk en de bepaling van het quantum van het werk voor de dekatarchai. Ook in dit geval is dit den dekatarch Herieus opgelegd: 10 aolia per dag. En Herieus werkt, gelijk het den dekatarch betaamt, zelf met zijn groep mee. Maar wie is nu Horus? Hij zegt: τοὺς ὀχετοὺς, οὓς ἐξελάβομεν ἐκ πέντε διωβόλων ἡμιωβόλων καὶ τοῖς ἀναφέρουσι ἐν δέκα ὀβόλων ἡμιωβόλων. ἐργῶμαι ἐν διωβόλῳ καὶ ἐξ ὀβόλου: „de kanalen die wij hebben aangenomen te graven voor $5 \times 2\frac{1}{2}$ obool en voor de dragers voor $10 \times 1\frac{1}{2}$ obool, wil ik bewerken voor

1) M. Schnabel, Die Landwirtschaft im hell. Aegypten, p. 41.

2) Pap. Petr. II, 4, 2.

twee obool en één obool". De uitgevers verklaren dit als zou dit werk zijn aangenomen voor $2\frac{1}{2}$ obool per vijf naubia, maar het wekt verwondering dat ~~en~~ dan zoowel vóór de maat als voor den prijs zou staan, en bovendien wordt het loon wel héél laag in vergelijking met andere gegevens ¹⁾. Ik vertaal dus liever: de slooten, die wij hebben aangenomen voor telkens $5 \times 2\frac{1}{2}$ obool, en $10 \times 1\frac{1}{2}$ obool voor de dragers, wil ik bewerken voor resp. 2 en 1 obool. Is deze vertaling juist, dan is het *niet* duidelijk, waarvoor de $5 \times 2\frac{1}{2}$ obool gegeven worden — wellicht voor een bepaalden afstand sloot (cf. Pap. Lille 1) —, maar de berekening wijst dan weer op de groepen van 5 en 10, die wij al ontmoeten. Dan zou dus ook Horus een dekatarch zijn en de bedoeeling van zijn schrijven duidelijk: Herieus en hij hadden een bepaald werk tezamen aangenomen; daar nu Herieus — volgens hem — zijn plicht niet doet, wil hij het geheele werk tegen billijken prijs met zijn eigen werklieden verrichten. Dan zijn dus deze dekatarchai een soort aannemers-in-het-klein, verantwoordelijk voor het werk en voor hun groep.

Voorzoover ik zie, komen alle gegevens, waarover wij beschikken, dit vermoeden, waartoe Fitzler wat de aanneming betreft op andere gronden reeds gekomen was ²⁾, te hulp. In de eerste plaats heet een Horus in een andere papyrus uit dezelfde omgeving ³⁾ dekatarchos. In de tweede plaats was het gebruik om bij niet-nakoming van de voorwaarden eener aanbesteding ondershands de aanneming aan een ander te gunnen; dit mocht dan de betrokken magistraat ($\delta \epsilon \pi \iota \tau \acute{o} \upsilon \tau \omega \nu \tau \epsilon \tau \alpha \gamma \mu \acute{\epsilon} \nu \omicron \varsigma$) doen. En dat Zeno, aan wien de brief van Horus gericht is, de taak van den magistraat in het gebied van zijn meester heeft aangenomen, is door Rostowzew ⁴⁾ op overtuigende wijze aangetoond.

Wie is dan de magistraat, die over het lot van deze dekatarchai en hun werklieden beslist? Het kunnen uiteraard ver-

1) Een dagelijksch loon van minstens $\frac{1}{3}$ obool bij Oertel l.l. p. 14.

2) Steinbrüche p. 81. Anders Oertel l.l. p. 21.

3) P. S. I. IV 337.

4) A large estate, p. 50 sqq.

schillende zijn, hogere en lagere. In bepaalde papyri wenden zij zich tot den hoogste, den minister Apollonius (vgl. den Pharaon in Exodus); elders¹⁾ heeft de architect Cleon of de onderarchitect met hen te maken. Doch de magistraat, die het meest onmiddellijk toezicht op hun werk hield, heette *ἐπιστάτης* (opzichter) of *ἐργο-διώκτης* (werk-achtervolger). Den tweeden naam kennen wij uit een papyrus, waarin *dekataarchai* zich beklagen, dat hun *ἐργοδιώκτης* hun te harden steen te bewerken geeft²⁾; den eersten uit een verzoek van dekataarchai der Arabieren — waarop ik nog terug kom — om een bepaalden man als *ἐπιστάτης* aan te wijzen³⁾. Het is hierbij natuurlijk mogelijk, dat deze twee termen iets verschillends beteekenen, hetzij verschil in rang, hetzij voor verschillende be-roepen. Aangezien in beide gevallen meerdere dekataarchai over één *ἐπιστάτης* spreken, is het duidelijk, dat diens toezicht over meerdere groepen gaat. Hij staat dus — anders dan de dekataarch — buiten de groep en behoort er niet toe. Dat klopt volkomen met de beschrijving die Diodorus in blijkbare navolging van Agatharchides geeft van de arbeiders in de goudmijnen in Nubië, waar de *ἐπιστάτης*, gevreesd om zijn slagen, volgens zijn beweren met opzet uit een ander volk dan de arbeiders wordt genomen, opdat zij elkaar niet zullen kunnen verstaan en omkoop-erij dus uitgesloten is⁴⁾. Trouwens, ook in andere opzichten komt de beschrijving bij Diodorus overeen met den indruk, dien wij uit de papyri kregen; zoo krijgen deze werklieden ook een bepaald quantum te verwerken, dat naar de hoeveelheid berekend wordt, niet naar den eraan besteden tijd. Voor de aflevering en voor een voldoende aantal arbeiders is de dekataarch verantwoordelijk⁵⁾; maar voor de hulpmiddelen hebben de hooger geplaatste ambtenaren zorg te dragen, zoo b.v. voor houe-eelen, in een papyrus, waar verteld wordt dat een gebrek daaraan moeilij-

1) P. Petr. II, 4, 1; zie thans Edgar in Studies Griffith p. 209 vlgg.

2) Pap. Petr. I.1.

3) P. S. I. V 538.

4) Diod. III, 12, 3.

5) P. Petr. II, 4, 2, 3.

heden heeft veroorzaakt ¹⁾. De *ἐπιστάται* (opzichters) hebben slechts het toezicht; zij zijn staatsambtenaren en de opvatting, dat zij de aannemers zouden zijn, lijkt mij onjuist; in dat geval immers zouden zij, met de dekatarchai, voor de arbeiders moeten zorgen.

Wij vonden dus: de arbeiders bij de openbare werken zijn in groepen van 9 onder een voorwerker, dekatarches, verenigd, en staan onder toezicht van een ergodioktes of epistates; materiaal wordt door den staat verstrekt, voor een voldoend aantal arbeiders zorgt de dekatarch, die het werk „aanneemt” en de *verantwoordelijkheid voor een bepaald quantum* per dag op zich neemt en zelf meewerkt. De *ἐπιστάτης* houdt toezicht en wijst het werk aan, moet ook *contrôle oefenen op de af te leveren* hoeveelheid en is de *schakel* tusschen regeering en dekatarchen. Om deze laatste reden vragen de Arabische herders om aanstelling ervan. Deze immers leverden de wol, die in den Griekschen tijd meer dan in het oude Egypte noodig was; zij hadden zich vermoedelijk verplicht voor een bepaalde hoeveelheid zorg te dragen, die zij dan op gezette tijden moesten afleveren aan hun opzichter, die hun in naam der regeering of haar organen daarvoor betaalde ²⁾. Het verkeer met de regeering was voor de dekatarchen natuurlijk gemakkelijker door middel van zulk een speciaal voor hen aangestelden beambte. Hieruit is te verklaren dat de Arabieren zelf hierom verzoeken; het pleit voor hun menschenkennis dat zij als kandidaten hiervoor noemen familieleden van beambten.

Indien dit alles zoo is — en het lijkt mij vrijwel zeker — dan vinden wij een merkwaardige overeenkomst met de toestanden onder de Joodsche arbeiders in Egypte, gelijk die in het begin van Exodus worden beschreven. Er is ook daar een bepaald quantum, dat moet worden afgeleverd (V 8: hetzelfde aantal tichelsteen, dat zij gisteren en eergisteren maakten, moet hun ook heden worden opgelegd); het materiaal, stroom, werd hun eerst door den staat gegeven, later bij wijze

1) P. Petr. I.1.

2) Zulk een *ἐπιστάτης* zullen wij dus moeten zien in Pokas P. S. I. 337, 4.

van straf niet meer; voor ongehoorzaamheid werden slagen verstrekt (V 14). En — waar het nu voor ons op aankomt — er waren twee soorten opzichters over hen: נגשים en שטרים. De eerste zijn staatsambtenaren en Egyptenaren; dat blijkt uit I 11, uit het verhaal dat Mozes een „Egyptenaar” doodt en uit V 14: „Geslagen werden de שטרים der Israelieten, welke de נגשי פרעה over hen hadden gesteld”. Indien dit zoo is, dan zullen wij in de Septuaginta voor de staatsambtenaren, de נגשים, dus ἐπιστάται (opzichters), of ἐργοδιώκται (werk-aanjagers) verwachten, voor de שטרים, de Israëlietische groep-leiders, dekatarchai. Inderdaad is het eerste het geval, zelfs in die mate dat, als in de papyri, beide woorden zonder blijkbaar onderscheid voorkomen ¹⁾, al blijft een mogelijkheid van onderscheiding in iets hoogere en lagere ambtenaren; hoezeer deze term ἐργοδιώκτης de technische was, blijkt uit Philo, die ze in Vita Mosis ²⁾ ἐπιστάται τῶν ἔργων (opzichters) noemt οὗς ἐργοδιώκτας ἀπὸ τοῦ συμβεβηκότος ὀνόμαζον (die zij werkaanjagers noemden naar de gevolgen); hij kent dus blijkbaar dezen term uit de 3e eeuw v. Chr. niet meer.

Maar voor שטרים vinden wij niet δεκατάρχαι doch γραμματεῖς. Nu zijn deze γραμμ. naast ἐπιστάται ook uit de papyri bekend ³⁾ en er is veel verschil van meening, of deze op Griekschen dan wel op Egyptischen invloed wijzen; d.w.z., of zij vertegenwoordigers dan wel staatsambtenaren waren ⁴⁾. Nu lijkt mij het laatste buiten kijf waar: het blijkt voldoende uit P. Fay. 18^b, waar een γραμμ. opdracht geeft aan een σιτόλογος om loon uit te betalen; men vergelijkte dit met P.S.I. IV 423, waar Zeno, die de plaats van een staatsambtenaar inneemt, verzocht wordt een zelfde opdracht te geven. Maar men kan natuurlijk aannemen, dat er daarnaast γραμματεῖς (het woord is zeer algemeen) zijn geweest van vereenigingen, die dan ver-

1) ἐπιστάτης: Exod. I, 11 (voor שרי מסים); V, 14 (voor נגשים); ἐργοδιώκτης III, 7; V, 6, 10, 13.

2) I, 7.

3) Tebt. I, 124, 38.

4) Hierover Oertel l.l. p. 37 sqq. met de aangehaalde litteratuur.

tegenwoordiger zijn en deze met onze γραμμ. vergelijken. Ook Oertel echter houdt met Rostowzew de γραμματεῖς van groepen boeren en werklieden voor „vorgesetzte und staatlich-bestellte Beamte”, en haalt ten bewijze ook onze plaats aan (Ex. V 14), er bijvoegend: „Eine wichtige Quelle deshalb, weil die Uebersetzung die Verhältnisse ihrer Entstehungszeit (Philadelphus) zum Teil widerspiegelt” ¹⁾.

Dit is juist, mits men de γραμματεῖς uit Exodus niet beschouwt als de γραμματεῖς in de papyri, maar als δεκάταρχοι; want met de functie van deze laatsten komt die van de שטרם overeen. Men moet ter beoordeeling hiervan rekening houden met een eigenaardigheid der Septuaginta, die ik hier kortelijk naar voorloopige resultaten naar voren wil brengen. In weerwil van Deissmanns onderzoekingen en zonder de belangrijkheid daarvan te ontkennen, geloof ik, dat de Septuaginta-vertalers bewust het Hebreeuwsch hebben nagevolgd; zij wilden niet een Grieksch equivalent geven, maar een woordelijke vertaling. Dit heeft met de kwestie van een Jodengrieksch niet te maken. Deze vertalers waren — naar reeds uit ἐργοδιώκτης blijkt — van de terminologie uitnemend op de hoogte. Maar zij pasten deze slechts toe, als het zonder schade voor de beteekenis van het Hebreeuwsch kon geschieden. שגגה beteekent: dringen, vervolgen, elders ook heerschen. Het kan dus door διώκειν worden vertaald, elders door κυριεύειν of ἐξελαύνειν of ἐπισκοπεῖν; maar het heeft geen vaste beteekenis en kan dus ook ἀπαιτεῖν (een schuld opeischen) beteekenen. שטרם daarentegen beteekent „schrijvers”: (Assyr. šaṭaru); het weer te geven door δεκάταρχοι zou een ontwijding zijn van den tekst; dus schrijft men γραμματεῖς. Het woord δεκάταρχοι komt in de Septuaginta wel voor, maar dan als vertaling van het Hebr. שרי עשרת ²⁾, een rechterlijke functie, die in Egypte onder dien naam, voorzoover ik weet, tot nu toe volkomen onbekend is. Dat de groepleiders hier γραμματεῖς genoemd worden, zegt dus niets omtrent het wezen dezer functionaris-

1) l.l., p. 36, 2.

2) Ex. 18, 21, 25.

sen in den tijd der Ptol., noch is het in strijd met het wezen der δεκατ. voor dien tijd, gelijk wij dat uit de papyri leerden kennen. Onder welken invloed de Hebr. tekst hier שטרים biedt, eventueel een oud-Egyptischen, durf ik hier niet te beslissen; wel zagen we reeds dat de voorwerker in het oude Egypte aantekening houdt van den vlijt en de afwezigheid zijner werklieden. Het is mogelijk dat de herinnering daaraan in het שטרים bewaard bleef.

Doch hoe dit zij, uit Exodus krijgen wij het beeld, dat wij en voor den oud-Egyptischen en voor den Griekschen tijd kregen: de werklieden onder de twee soorten beampten, die in den Griekschen tijd ἐργοδιώκται of ἐπιστάται en δεκατάρχαι heetten.

De Heer Opperrabbijn I. Maarsen wees mij er op (waarvoor ik hem dankbaar ben), dat ook in Joodsche bronnen de verhouding 1 : 10, die ik uit de papyri had afgeleid, voorkomt. In het werk Lekach Tob van R. Tobia ben Elieser (XIe eeuw) staat op Exodus V, 6 aangeteekend: „Elke נגשׁ is aangesteld over 10 שוטרים en elke שוטר over 10 Joden. En op 14 l.l.: „Deze שוטרים waren Joden, waarover de נגשים van Pharao waren aangesteld”. In het tijdschrift לשוננו Jaarg. I (5688) p. 351 citeert Nah. Slouschz naast een inscriptie uit den tijd van Sisak ook een soortgelijke plaats uit Beresjith Rabba, die echter t.a.p. niet te vinden is.

